

HUSREV DEHLEVÎ DİBACESİNİN EDEBÎ, ESTETİK ÖZELLİKLERİ

FERİDE KERİMOVA¹

ÖZET

Bu makalede Husrev Dehlevî'ye ait dibacenin edebî, estetik özellikleri incelenmiştir. Makalede, dibacede ele alınan ilahîlik ve dünyevîlik, âlem ve âdem meselesi; söz ve dilin vasfı; şiir ve bilim ilişkisi gibi başlıca konulara genel olarak değinilmiştir.

Anahtar kelimeler

Dibace, dibace geleneğinin edebî özellikleri, Husrev Dehlevî eserlerinin estetik özellikleri.

ABSTRACT

In this article Hosrove Dehlaviy's preface, peculiar to its nature, literary and aesthetic views suggested in it, were studied. In particular, problems of divinity and secularity, world and man, description of word, language and speech, comparative description of prose and poetry, interrelation of poem and science, expression of property of superiority and preference peculiar to its nature, comparison of arabic and persian poetry were studied in the preface. It is also noted in the article that the breadth of problems studied in it can lead to further research works.

Keywords

Foreword, Outlook, Relation of World and Human, Word, Language, Oration, Prose, Comparison

Büyük Fars şairi Emir Husrev Dehlevî'nin lirik şiirleri “Tuhfet-us-şîgar” (“Gençlik Armağanı”), “Vesetul-hayat” (“Hayatın Ortası”), “Gurretul-kemal” (“Kamilliğin Başlangıcı”), “Bakiyaun-nakiya” (“Güzidelerin güzidesi”), “Nihayetul-kemal” (“Kamillik Zirvesi”) adlı beş divanında toplanmıştır. Bu divanlar Hindistan, Büyük Britanya, İran, Rusya, Özbekistan kütüphanelerinde korunmaktadır. Şair her divanı için dibace yazmıştır ve bunlar şairin hayatını, sanatını, edebî-estetik bakış açısını araştırmak açısından büyük bir önem arzeder.²

Özbekistan Bilimler Akademisi Şarkşınaslık El Yazılar Fonunda Husrev Dehlevî'nin üçüncü divanı olan “Gurretul-kemal” el yazı nüshası bulunmaktadır. Divanın 1a-60b sayfalarında büyük bir dibace vardır.

Husrev Dehlevî dibacesi Doğu dibace yazma sanatının en yüksek örneklerinden biridir. Bu özgün eser Özbek dibacelerinden yapı ve içerik bakımından ciddi ayrıcalık göstermektedir. Geleneksel Özbek dibace yazma sanatı diğer kaynaklarla beraber aynı köklere dayanıyor. Özellikle, Alişir

¹ Dr., Özbekistan, Nemengan Devlet Üniversitesi Öğretim Üyesi\farida3059@mail.ru

² Şamuhamedov Ş. Musayev B. Amir Husrev Dehlevî. Taşkent: Fen, 1971, s.36.

Nevaî eserlerinin ön sözlerinde Husrev Dehlevî dibacesinden esinlendiği bilinmektedir. Husrev Dehlevî dibacesinin aşağıda sunulacak edebî-estetik özellikleri bunu kanıtlayacaktır.

İncelediğimiz dibacede ilahîlik ve dünyevîlik, âlem ve âdem meselesi; söz, dil ve nutkun vasfı; düz yazı ve nazımın karşılaştırmalı vasfı, şiir ve ilim arasındaki ilişkiler, onların kendine özgü özellikleri ve ortak değerlerinin beyanı, Arap ve Fars şiirinin karşılaştırılması, Hintçe üzerine düşünceler, şiirde meth ve hicvin yeri, sanatsal usul ve sanatların incelenmesi gibi konular geniş bir çapta ele alınmıştır.

Husrev Dehlevî edebî, estetik görüşlerini ifade ederken, Allah ve Onun Resulüne hamdetmeden geçmesi mümkün değildi. O kendi düşüncelerini edebi geleneğe bağlı olarak Allah ve Resulüne hemd ederek başlamıştır: “Nutuk kanunların en güzel süsü ve nazım divanlarının en saygıdeğeri Resulü ümmînin na’atleridir.”³ (Tercüme makalenin müellifine aittir). Düşünürün doğru vurguladığı gibi gerçek istidat, icat ve nutuk mahareti bu noktadan başlar.

Dibecede bütün sanatların başlangıcı ve cevheri olan âdem ve âlem konusu İslamî temele dayandırılarak işlenmiştir. Husrev’in şu fikri Alişir Nevaî’nin “Dünyadaki bütün yaratıklardan baş gaye İnsandır” sözleriyle tam tamına uymaktadır: “Güneş için âlem gerekir ki, onu aydınlatsın. Böylece, âlem insan için küçüktür, insan âlemde büyük ve çoktur. Âlemde insan kendi peyda oluş yerini yarattı.” (7a-c)

Husrev Dehlevî’ye göre, insan yüksek maneviyatı sayesinde hayvandan yüksek tutulmuştur: “İnsan insanlığa özgü edebiyatla ayrıcalık taşır. İnsan manevî açıdan düşünme, anlama ve öğrenme gücüne sahiptir. Bunun için ona insan denir, hayvanlar ise bu özelliğe sahip değildir.” (5a-c)

Niçin söz ilahîdir? Neden Tanrı insan ve âlemi kelime vasıtasıyla yarattı? Çünkü ezel konuşmacısı Allah’ın methini, ilahî sıraları, insanın sıfatlarını kelimelerle söyledirdi: “Hiçbir zaman zihin hilvetgahından cilalanamaz, bunun için mana sureti ibadete muhtaçtır.” İnsana Allah tarafından verilmiş olan zihin, tefekkür ve zekâ kendiliğinden cilalanamaz, bunun için nadir bir vasıta lazımdır. O ibadet sözleri ve bu sözlerde bulunan manaya muhtaçtı. Ancak bunlar vasıtasıyla insandaki ilahî faziletler maddî surette ve ahenkte tecessüm bulabilir. Dehlevî bu konudaki düşüncelerini şöyle devam ettirmiştir: “Ve bu fikir ber’eks değildir ve hayu la yamutun vahiysi ki, ayetler beyanı idi. En şayiste ve müteber sözlerden idi. Mana suratlarını methedenleri onun cilası demişti. İnsanlara, hediye edilenler arasında en hayırlısı oydu. Natıklı sıfatıyla değil, çünkü hâkimi mutlak onların bir avuç toprak olan cesetlerini (Biz insanı gerçekten güzel ve müteber olarak yarattık) hükmüyle yarattı. Her iyi sıfat ve her iyi surat onların suratlerinin yanında değersizdir.” “En güzel surat sizin suratınızdır” ifadesi ile

³ Amir Husrev Dehlevî. “Gurrekul kemal” dibacesi. Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Şarkşinaslık Enstitüsü, el yazı, inv. №178, 1b-c. Daha sonraki alıntılar aynı kaynaktan alınmıştır ve parantez içinde sayfa numarası gösterilmiştir.

suartlar nakşını beyan etti ve dedi: ben insan suratını ve nefsinin suratların en iyisi olarak yazdım ve bu söz suratının en güzel süsü olarak belirledim. Belli oldu ki, hiçbir mertebe insanlık mertebesinden yüksekte değildir. Ey insan! Sen sınırsız ve büyük söz deryasıdır, senin cismin onun ceridesidir.” (5b-c)

Nutuk ve natıklı olma özelliğinin canlılar arasında sadece insana verilmiş olmasını ayrı bir titizlikle vurgular Husrev Dehlevî. Ona göre, dilsiz ve sözsüz olduğu için hayvan hayvandır ve onun isteği sadece yeyip içmektir. (6a-c). Husrev hayvanla birkaç kelimeyi tekrar etmeyi başarmış papağanı, papağanla da nutku olmayan dilsiz bir insanı karşılaştırır. Ona göre, papağan hayvanat dünyasına ait nutuksuz bir kuştur. Ama birkaç kelimeyi bildiği için izzet kazanmıştır. Bunun için fesahat sahipleri, âlim ve fazıl insanlar sözü papağana nispet etmişlerdir. Onu başları üzerinde sevgi kafesi içinde beslemeye çalışmışlar. Ama söz mucizesinden mahrum kalan dilsiz insan papağana nispetle çok acılı bir durumdadır. Dilsiz insan bilgeler yanında bile zevk alamaz. Böyle insanlar derya kenarında oturmuş ama suya kanmamış, görünüşte insane kılığındaki bir surettirler. İnsanlar onun bu suretine dikkat etmezler, onun ot yiyen bir eşek gibi görürler:

Toti sözleşden behremend boldı, adem oldu,

Adem sözünün lezzetini yokattı, eşek oldu. (7a-c)

Dehlevî'ye göre, insanın dili manalı ve anlamlı olmasıyla herhangi bir ötücü kuşun dilinden daha iyidir: “Eğer lafzın güzelliğine bakılırsa, bir insane binlerce kumrudan evladır. Eğer mana açısından bakılırsa, mestane lehnle söylenen bir kıt'a bin bülbülün nevasından daha iyidir.” Dibacede Husrev Dehlevî'nin edebiyat nazariyesi hakkındaki düşünceleri, düz yazı ve nazımın karşılaştırılması ve onların vasfı yer almıştır. Husrev Dehlevî düz yazı ve nazım değerlendirirken halis bir yaklaşımla onları değerlendirir. İlk olarak düz yazı ve nazımın vasfına dikkat edelim: “Nazım ile düz yazının farkı aynı cevheri taşıyan inciler gibidir. Sözü de buna kıyas edebiliriz. Eğer cevher sırayla bir ipe dizilse, kulakların zeveri olur hem boyunun süsü olur.” (11a-c)

Nazım ve düz yazıya şu şekilde kısa bir tarif verilmiştir: “Nazım mevzun sözlerdir, düz yazı ise namevzun sözlerdir.” Nazımın kendine özgü durumu ve çok değerli mahiyeti şöyle beyan edilir: “Eğer nazım kırsalar düz yazı olur ve onu onarmayınca kadar nazım olmaz. Nazım hikmet mizanında bir mücevher ve her beyitteki bir hazinedir. Ve bu büyük sanat binasından âli bir bahirde mevzun duracaktır. Eğer onun rükünlerinde herhangi bir harf fazlalık olursa, ağırlaşır ve kırılır.” (12a-c)

Edebiyat nazariyesi hakkında düşüncelerini sunarken Husrev Dehlevî sıradan bir şair olarak değil, büyük bir âlim olarak fikir yürütür. Nazım hakkındaki düşüncelerinde sıradan şiirleri değil, yüksek seviyedeki şiirleri kastetmiştir: “Şiir bilgeleri şiir ipliklerini o kadar sağlam dokurlar ki, fazla bir iplik ona sığmaz.” (12b-c). Gördüğümüz gibi, burada derin ve gür bir mazmun taşıyan nazım örnekleri kastedilmektedir.

Nazımın önemi aşağıdaki gibi yüksek değerlendirilmiştir: “Nazım dil sahiplerinin dilinin munisi ve mana başaklarını toplayanların mahremi razı,

hakikat isteyenlerin kalbinin rahatlığı, manaşinaslar sinesinin zer koyucu kalıbı, enduhzedelerin batınına rahatlık verici ve onları canlandırıcı, gam çekenlere mutluluk verici ve onların yüzlerinden gamı silicidir.” (12b-c)

Şair nazmın karşısında düz yazı sıradan bir şey olduğunu itiraf eder: “Düz yazı nedir? O her leb ve kâmi zebanın ifadesi ve her insanın lafzıdır. Amacı doğrultusunda ritmik ahengi terk ederek söylenen söz ağaçta dizilmiş filizler, şerazası açık kalmış bir kitap, takvim dışındaki bir hesap gibidir.” (13a-c) Husrev Dehlevî sanatla sıradan düz yazının ayırımını yapamayan, edebiyata leke düşüren bazı yazarları eleştirir: “Boynunda bağı yok diz sınırı bilmeyen yazarlar burnu delinerek bağlanmış, ipi koparılmış bir deveye benzerler. Onların işleri her zaman düzensiz ve rastgeledir.”

Nazmın muhafazakâr ve sağlam tabiatı âlimce titizlikle şöyle tarif edilir: “Ve lâkin nazım vezinli cümleleri bulundurur ve vezinsiz cümlelerden nazım nutkunu muhafaza eder ve hiçbir beyite düz yazı başını sokamaz ve kendini tefekkür tasmasıyla bağlamayınca kadar hiçbir mısradan yer alamaz.” (13b-c)

Dibacede şiir ve ilmin kıyası ayrı bir önem arz eder. İlmin, halkın hayatındaki kaçınılmaz önemini şöyle açıklar: “Halk hakikat sırlarına ancak ilimle kavuşabilir ve ilmin sayesinde gönlünü hastalıktan korur.” (14a-c). Ama herkes ilimden aynı şekilde istifade edemez. Âlime göre, sadece okuma yazma bilen, marifetli ve has insanlar ilmin mucizesinden istifade ederler. Düşünüre göre, ilimden habersiz insan fikh ve şeriattan habersiz, ilahî ve doğal açıdan bir çemen görmemiş, illetten şifa bulmamış, herhangi bir kanunun şerhini yapamamış ve akıllarından herhangi bir fayda sağlayamadıkları için çaresiz gönüllerini şiirin inşasıyla şad ederler. Husrev’in itirafına göre, şiir ilme nazaran herkese aittir. Şiire aşina olmak insan için lazım olan en önemli fazilettir. Şiire yabancı olmak fazilet değildir: “Hiçbir kişi yok ki, halk dilinden söylenen beyitlerden herhangi biri yâd olmamış olsun. Eğer yâd olmayan bir kişi varsa, demek ki o kişi insan değildir.” (14a-c)

Şiir ve ilmin mevkii, toplumda kat ettiği nüfuzu şöyle vasıflandırılmıştır: “... Şiir ince hakikatlerin dikkati sebep durgun ve kalıcı olmasıyla el arasında meşhurdur. Eğer insan umum ilimlerde mahsus ise onun şiirleri has ve sıradan insanların dilinden düşmez ve şöhret bayrağı Arş şiirinin zirvesinden yer alır. Böylece, şiiri ilimden yüksek tutarsak yanlış olur, ama ilmi bilmek yüksek derecedir dersek uygundur.” (14b-c). Demek ki, Husrev Dehlevî şiirin güzelliklerini küçük görmeden ilmin ona nazaran makamca yüksek olduğunu itiraf etmektedir. Dibacede Arapça ve Farsçanın, Arap şiiri ve Fars şiirinin üzerine ciddî tartışılır. Müellife göre, Arapça Farsçaya göre fazileti diğer bütün dillere nazaran daha güzeldir ve bu fazilet şer’andır. Ama şiirdeki manalar, ince sanatlar, vezinler ve mizanlara göre buna dâhil değildir. Eğer Farsça şiirler Arapça şiirlerden az gelirse ben fazla konuşmayacağım, der o. Üç bakımdan Farsça şiirler Arapça şiirlerden evladır.

İlk önce Fars şiirinin mizanı vezindir, onların (Arapların – F.K.) ölçekleri bizimle hem terazi olamaz, çünkü onların şiirlerinde rükünler

kayıcıdır. Eğer Arap şiirinde bizim Farsça ifademiz olsaydı biz ona namevzun derdik. Dolayısıyla biz gayet sağlam o hükümleri bir harf farkıyla veya bir hareketin değişmesiyle bozulduğunu görürüz. Ama onların yakınlığı lafzın değişmesi ve harfin çoğalması veya azalmasıyla dürtüst olur. Bu mizan da Farsça şiirde olur, Arapça veya başka şiirlerde değil.

Arapça ve Farsça şiirin kıyasına esas alınan ikinci delil de dikkat çekicidir. “Eğer Arap dili büyüklüğüyle her akla sığmaz ise de, ama bu dilde konuşan öyle lafız kuvvetine sahiptir ki, tarifi zordur. Çünkü bin lafzın tek manası ve bir lafzın on manası vardır. Her kelimeyi yerinde kullanmayı bilir. Ama Farsçada birkaç manaya sahip kelimeler çok azdır. Dolayısıyla insafla kıyaslamak gerekir ki, bu yolda Farslara ne kadar zor ve Araplara ne kadar kolay olduğunu.” Demek ki, bu noktada Husrev Dehlevî kelime hazinesinin zengin olmasıyla ve çok manalı kelimelerin çok olmasıyla Araç dili imkânlarının Farsçaya nazaran daha elverişli olduğunu, bu bakımdan Arap şairleri ayrı bir imkâna sahip olduklarını kaydetmiştir.

Bilindiği gibi, şiirde kafiye ve redif en önemli şekil ve sanatsal özelliklerden biridir. Bu özellik Arapça ve Farsça şiirin kıyasında da büyük önem arz eder. Bu iki dilin karşılaştırmasında bu özelliği üçüncü delil olarak alır Husrev Dehlevî: “Arapların şiiri mukaffa (kafiyeli)dir. Son dönemin bazı Fars şairleri bu cevlangahta (edebiyat meydanında – F.K.) redifi şiir atının süvarisi olarak belirlediler. Ama bu fikir Araplara uygun değildir, çünkü o Arap değildir, onlar bunu Fars kabilesinden olarak bilirler. Böylece, bizim (Farsça – F.K.) şiirdeki kelimeyi Arapçada (arban) derler ve o redif değildir. Farsça şiirler kafiye ve rediflidir. Redif şiirin süsüdür ve o kafiye uygunluğunu süsler. Arap şiirinin süsü kafiye ise, bu Fars şiirinde de vardır. Ama Fars şiirindeki her çekiciliği şairler şiirin redifiyle, kafiyeye her yönden dikkat çekmekle sağlamışlardır. Arapları bu açıdan reddedemeyiz, çünkü Araplar buna dâhil değildir.” (21a-c)

Dikkat çekici nokta Husrev Dehlevînin tarafsızca davranmasıdır. O Farsçayı övmeyi hedef almaz, Arapçanın da sanatsal imkânlarını itiraf eder: “Böylece, musannif kelime tüketiciye insafla bakmam lazımdır ki, Arap şiirinde birkaç özellik vardır. İlk önce vezin genişliği, ikincisi lafız genişliği, üçüncüsü terki redif (yani redifin çevresinde sıkışıp kalmama – F.K.)dir. Buna rağmen o bizim (Farsça nazım – F.K.) manaya göre üstün olamaz.” (22a-c). Bu noktada Husrev kutsal Kur’anı Kerimin Arap dilinde indirildiğini, hem Arap dünyasına karşı beslediği saygı sebebiyle diplomatik bir ihtiyatkârlıkla devam eder: “Eğer bir akılsızda buna karşı bir kuşku uyanırsa, ona söyleyecek sözümüz yoktur. Ben bu davayı ehli manalara bakarak söylüyorum. Eğer bunu şer’an günah deseler, unutmazınlar ki, Arap şiiri Kur’an ile şahadetlidir ve Kur’an bu dilde indirilmiştir ve bu dil (dillerin en güzeli)dir. Dolayısıyla, bu dil hakkında her sözü söylemeye zavallı Husrev’in ne haddi, ne de mecali vardır. O sadece ol zatın (Allah’ın – F.K.) fesahat sayfalarını tekrar tekrar okur.” (22b-c)

Biz bir makalenin elverdiği kadar Husrev Dehlevî dibacesindeki edebî, estetik bakışların sadece en önemli yönlerini ele almaya çalıştık. Bu inceleme dibace üzerine ortaya atılan konu üzerinde ciddi bir şekilde araştırma yapılması gerektiğini göstermektedir.

İncelediğimiz özelliklerden yola çıkarak Husrev Dehlevî'nin sadece büyük bir şair olmayıp, dilbilimi ve edebiyat, etnografi alanında da zirveye ulaştığını söyleyebiliriz. Onun dibacesinde geleneksel tecrübelerden farklı olarak özgeçmiş ve hasbi hala ait bilgiler çok azdır. Dibacede bilimsel teorik açıklamalar ve genellemeler, konuyu düşünürce ele alma ağırlıklıdır. Farsça ve Arapça, Fars ve Arap edebiyatının kıyasında öz diline karşı sevgi daha net görünür. Alishir Nevaî'nin Türk ve Fars dilleri ve edebiyatını karşılaştırdığı zaman öz diline karşı fedakârlık duygusunun tam bu noktadan aşılması büyük olasılıktır. Kısacası, Husrev Dehlevî'nin dibacesi büyük edebî ve estetik önem taşıyan bir eserdir.

Kaynakça

1. Alishir Nevaî. "Bedayeul bidaye". Bütün Eserleri. 20 ciltli, 1.cilt, Taşkent: Fen, 1987.
2. Alishir Nevaî. "Hazayinul-maanî". Bütün Eserleri. 20 ciltli, 3.cilt, Taşkent: Fen, 1988.
3. Amir Husrev Dehlevî. Divan. "Gurretul-kemal". Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Şarkşinashlık Enstitüsü, el yazı, İnv. No 178.
4. Hayitmetov A. Alishir Nevaî'nin edebî-eleştirel bakış açısı. Taşkent: Fen, 1959.
5. Hayitmetov A. Nevaî Şiirleri. Taşkent: Fen, 1961.
6. Şamuhamedov Ş., Musayev B. Amir Husrev Dehlevî. Taşkent: Fen, 1971.